

Садый ажилчдагчдын моон соңгар нэмдлэ баран курлааьларын тьмар, садый аьлчьларын хергелдлерин хамь оьренил кьор, кошул хегелдэ барайнарын буюу гегер баран буюу хегелдэ халарьлаамь аьлчьлар хемчеглерин аьлр. Оларьнь буюрени барайнарын садар тусай садьларын ам-даа калбартын, аьл аьлмал турларьлаа материнадмь идгь бьр хемчеглерин удам калбарьтын ол чугааламь.

Дуваал аьл-аьлмьинь чугааламь дегмелдиз, министрствоуи шутумь-бьлэ бол аьлмь уш аьл буюуи хегелдлерин аьл тьмелдэ бол, аьлмь хай нэмелдэ эьти бергени дьмьматхь, моон соңгар бол тааламь-бьлэ кьмьлр аьлмьларин чугааламь. Оон иьлай министр Кьмьл хоорайн чамьдк терьлериде, садьт шотлуиу чедмешей турарьчь хооркуоскумь бьлэ кьтэнтей салма чогур дэл чугааламь.

Партийн шугуулаамь аьлмьтньмариньа уьтукшур алган оон социалист хьлэьгелдерин болъшевикларь куьстегени Юон-Хемчик районда «Большее» совхозуи партком секретарьиньа дьмьматхь. Оон аьлмьиньа совхоз курунуге шьт аьлмьларинь ий аьлар, эьт садьларинь кьларал дьланил куьстегени, Аьлр-Бажь фермьзи бьр шектен салы аьлр сьтту кьудеткен. Бол чьмьдл болгаиь бирин беш чьмьдл дьланиь чьмьдленин куьстегир тоьксэ, эьт тьмелдлеринь бьжьмьлашья бар аьлр-кураларьиньа доу аьлмьларинь чугааламь.

Партком секретарь пои иьлай дьмьматхь Материнадмь ол

биргь черин эьлээн. Эьткен чьл аьлмь планга нэмлэ 17 муи дьл аьлмь кьлаларинь фабрьк буюрени 62 дьл оьренил хууь буюрени 22 дьл аьлмь хууь да беш чьмьдэ 2.5—3.5 аьлмь да куьстегилээн. Эьткен ий аьлмь дьланирын дьланирмьлар аьлр куьстегени. Аьлмь дьл аьлмь аьлмьинь болшр шьмьларинь бегдлэр, кьжи бурууиу дьланил аьлмьиньа харьмьсал аьлмь бегдлэр, комсомол органиязацияннь аьлмь эьлжьл дьлэр эьлээн хемчеглериньа организацианнь алгьял эьлжьл СЭКП оон биргь секретарь Г. Ч. Шьмьдлэ тьмелдэ сьчугааламь. Республик партия активи СЭКП-иньа XXVI съездининьа салган соьруларьинь шьмь бьили, оларинь куьстегир дьлэ бол куьжь бьурени бегдлени бьистинь хуарьмьлэ бьлэ катал бьлэмьлэ кьмьл ол дегмелдээн. Съездининьа депутатларинь, бьистинь бьгьтү чьлэуиасты республикань аьлмьиньа коинарньа чедлэр терьлэри дьлэ бурьт салгьиньа соьруларьиньа хьмьмьлэ болэл, бьилгь турарь куьтүлэ. Кьжи бурьт курларьларинь дьлэс тьлар, ону аьлмьлар, болуунь туружуи тьлэнтгь эьлээн туруиу дьлэ, дьланил аьлмь-херээн эьт кьмьдл дьлээн перспективаларинь бьилгь туруиу дьлэ тоьларгь аьлгьмь-мьсэгал, политикни аьлмьлэ партия организациань, партия активиньа чьлур уьжурт. Кьжьлэр-бьлэ аьлмьинь эьлээн дьлэнтгь хепирдэнтгь аьлмь аьлмьлар хуьлэьтгь бьл Беглэр, иньативтериньа, аьлмьлар бьисте хай, иьчьлэ-даа ону аьлмь эьлэр, бол беш чьмьдл плангь дьлэларинь аьлр куьстегир аьлр республикань партия организациань бьлэ бьлэ аьлмьиньа чьмьмьлэ бьл дьлэ тьмелдлэ Г. Ч. Шьмьдлэ

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ

Кызыл-Тайган хүүнээрээ мээстеринде
Кызыл-Тайган хүүнээрээ мээстеринде
Дайгыгданан хөнгүйнүм чаптаан ышкыш
Даады-ла өтүнгүлээр хаялар бар.

Дөмөр-Мөгө адыжына нудуп алгаш
Дээрине өргүп сунган шимизин дег,
Арыг кылап Сүт-Хөлүм чагыгылар
Ааттыган кавайымны сагындар.

Улуг чурттуу картанын айтыр болза,
Улуттар дурдун-биле артып деп мээр,
Хөнгүй болгаш Хөнгүйнүм чаптаан ышкыш
Хөнгүйнүм чаптаан ышкыш.

Өскөн черден өнүгө алган ынакшылым
Өрү ужуар чагыгына чүгөп берген,
Өнүкүм төрөл айткан чонга өргө болган
Өндүр чурттуу улук чөптөн булуңум чок.

Ыран даглар хал-дажын кырып чораша,
Ыран даглар хал-дажын кырып чораша,
Тайгыгыраа даалы суунга эштин тургаш,
Таймыш, эргим чагыгыларым дыймап каар мен.

Төмөс-батпас узун орун туруп чораша
Төрзөн черим ында-хаа эргип изер мен,
Надыр-дуруг Кызыл-Тайган, экин! — дээр мен.
Навас, Урал каттай-хаара мендирер.

Энердегил нем болган Хөнгүйнүм — дээр мен.
Енисейм, Волга, Донум — «Ого!» дийер.
Ааттыган кавайым деп хөлүм. — дээр мен.
Арал, Байкал, Каспий база амдылар.

Кайыме-даа харасымда шүптү мээсим,
Кайыме-даа ынакшылым шаңкап келир.
Изги чүрө, байлап сепил хайралган дээр,
Ис-чөгө өрөлгө бооп атпас боор мен.

Төрзөн черден ужуагдан чинге коюп
Улуг чурттуу дөмөгүмчө орум изер,
Төрөл чонум сепилинде сүздөгөн
Угаан-чүрзөм улус чонга бараан болур.

Февраль, 1981 ч.

Космосче кижиниң баштайгы ужудуушкунунун 20 чыл оюнга уткуштур

ӨННУУНУН ДУГАЙЫНДА СӨС

ЗВЕЗДНЫЙНЫН МУЗЕЙИНИН ЗАЛДАРЫНДА

1961 чылдын апрель 12-
Байкоур космосдор. Бирги
«Востокун» ужуду үнеринин
мурунда минуталары бисти
кинокар эгилеп турар.

— Мен — коммунист мен —
деп, космонавт чоргаар чугаа-
лаар. — Коммунисттик партия-
нын болгаш совет улустун
даалазын аякка дээр
болдулар аргалык бүтү чүд-
дерин кылар мен...

Звездный музейинге тур-
ган кижилер ол калында, кай-
ла турарын уту каапкыш, кос-
мосдорда кады турган дег,
хол чаксап эгелээр.

Музейини заллары-биле
бистери бештик космонавты-
ны каады Валентина Бис-
ковская эгилеп чор. Экспози-
цияны эгилеп Советтер чур-
туна, Юрий Гагаринге, оон
өмүктери космонавтыларга
бөмбүрзеттин улустарын беле-
ктерин салган. Эрткен чээрби
чыдарлар дургузунда тос
чурттарын (сези социалисттик
чурттарын) эрес-маздылык

чүс шижилерини черден
лашкарга өлти хуузазы че-
ди чартык аягы чыдар дур-
гузунда чурттап база аякка
келген деп, аккурсовод сагы-
дырды.

Юрий Гагарин баштайгы
болгай. Ыччангаш космосче
ужудуушкуну бүрүндө, бо му-
зейини экспонат бүрүндө
оон амдыралынын, оон ма-
дырлык чорунун кезин бар.
Манза чүс-чүс кижилер кээп
турар. Музейини экспонат-
биле хүндүлүг салгылар —
агы-агы чурттарын баш-
тылары, акы-дуума партия-
ларын удуртукчулары, СЭКП-
тин XXVI съездинин кир-
жикчилери болгаш аалчылары
танымал көрүп чоразан. 1972
чылын юнала Космонавты-
лар белектер төмөс Леонид
Ильич Брежневтин барып чег-
кен хүнү Звездный музейини тур-
гачыларынга үлүт байырлап
болган.

Гагаринини мемориал каби-
нети, Звездный музейини, оон аяк-
кады кабинетинге Юрий Алек-

сандровиче калгыс аяк улаа
ужуражып чугаа-лажып аяк-
кежигин болган мен. Эрзеге
чалгыс-даа артык чүсө чок
турган. Оон чүсө бижири сто-
луну чанынга шала бичири
столду чыгыр тургузуп каан.

Оон артык келген аалчыла-
рын — эртемденерин, специа-
листерин, космонавтыларын
чалап олуртуп турган. Стол
кырында салгылап, СССР-
ниң Дээли Советиниң депута-
тына сонгууларынын ча-
галары чыдар. Оон чогуна
аппара салыр календар. Оон
сазын бүрүтү демделер
каан — ол космонавтынын
аяк хүнүнүн бир олазгай
демделер болуп турган. Ол
эрзеге номартып шаф,
Айдын глобусу, К. Э. Циол-
ковскийниң болгаш С. П. Ко-
робицын портреттери.

Стол артында бугун ханам долдур
ССР-ниң улут кармазы ас-
тыган.

Ю. А. Гагаринини ажалтын
кабинетини байдалын космо-
сология музейиниң өрзөдери-
ниң бирээнде көжүрүп эгилеп
турган. Аяа космонавты-
лар белектеринин начальниги
Г. Т. Береговойга база тавар-
жы берди. Береговой «Со-
юз» кораблы өөренип турда,
1966 чылда бисти Юрий Га-
гарин танымтырып каанын
сагыдырды.

— Юрий Алексеевич бисти
шүптүуска дузалан турган —
деп, генерал чугаалады. —
Чүз дээр, кораблы ол хөл-
чөк эки билер кылар өөренип
аппа, космосче йити ужу-
душкунга белектерин турган.

Бистин мурунуста — хол-
биле бижири ном. Ону мен
болза «Вилууну дугайында
сөс» деп алап каар ийи мен.
Ында космосдорче ужууш
турмушунда космонавтылар-
нын демделерин бижиттин-
ген.

«Бис кайгамчык амдыралы-
чы тургусту экинче Юрий
Гагаринге кынакшылы чек-
теринге кезекте эрттирер
бис. Ол бистин амдыралы-
вын ак сепкилдиг, быжыг

сорукут, эи бөдүүн кижиги
бооп эртар».

«Юрий бисти коммунисттик
белек бүзүрели-биле кайгыдыр
чоразан. Ол — бистин үнени
символу, партияга, Төрзөн чур-
тунга бараан болурунун үле-
гери».

Амгы уде «Салют-6» стан-
цияда ажаллап, чурттап тур-
ар «Союз Т-4» космос ко-
раблыны экипажы — Валди-
мир Коваленко биле Виктор
Савиних ол аразында мемо-
риал кабинетке кирип келди-
лер.

Коммунист Гагаринини
эгелеп каан хөргөн уламчыл
турарына чорзаларын
бис — деп, экспонатты коман-
дыр чугаалады.

Орбитага ажаллап тур-
густу Юрий бисти чектерин-
ге кады чоруп — деп,
Боринженер улаштыр чуга-
лазы.

А. РОМАНОВ. (СЭТА).

Звездный хоорай

ХҮННҮН ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

Лириктиг новелла

Март ай часты экиээр
дизиг, улустун чугаалажы-ла
чөп. Хуяун часымынга таа-
лааш, даамчыл хал, салгы-
ларга дөмөгүмчө, эи ховар
сүт-чичилерин — даамчал-
рын чаа-ла хөл чыдар бер-
жиги эгелээр. А оон ула-
кан чок-ла шончалылар чога-
ларга, анай-хаактар алаактар-
га чүрөк бүрүтү хей-түт ки-
рип, каамы-ла-бир мыктыг
сорулгаже кыйгырып турган-
дыр алаар. Ылар улам эл-
бия-буру кустар үнү кулак-
тарга ууныгып кылып кел-
пир.

— Кышты үдөтүргө, чөс до-
раан дүжүп дээр бе, атай? —
деп, Элиб-оол биле Орлан-
кысты мурунга кылгачыл
орган улустун ортузунда чедип
алган чоразан, үп хар ажа
дүжүп чоруп кире уруу ай-
тырар.

— Ыччангай кайчар,
уруум. Чүлө час ам дүг да-
лар артында аалдап кел чы-
дар. Ону лөө ол дээрден чы-
гып чажып турар аяк хүн

бисче чорудупкан — дээр,
агазы уруунун бажын суйбап
каарга, агазы паскы аяк хүнче
болгаш алашкылыгы эгелер-
ээдэ-биле хүлүмзүрүп каан.

— Бо мурунуста улустун
найралымын аз? — деп, Ор-
лан-кыс Элиб-оолга алаар сы-
мыралып каан.

— Найрал — эи хууун эи
дээр чалазы — деп, улаг чо-
гаалын Максим Горькийниң
сөстөрүн бо-ла сакты тоюл
келтирер-де болгай сен, Ор-
лан. Ол чалгы-капалыг сөс-
терин мен шүтү шөжүлөп ал-
ган мен ийи — деп, Элиб-
оол улашкан.

— Арин-нуур, найрал чок
болза кайчар боор? — дээр,
Орлан-кыс сөстөрүн аксылла
кып үлээр дээр хайыган чо-
ну эргилтер көргөн.

— Кол-ла дээр — мына-
кышты олоп калгыш ышкыш.
Орлан? — дээр, Элиб-оол

Орлан-кысты ада-незиге ба-
за-ла баргай мен. Мен мыр-
най хүдзөгө дийир кыргы-
нар болгай, оларын хою ам
шүптүтүрүп көрөм. Та
кежиги ийиңиз чүсө кы-
лар болза, чыгы бажында
азып каан гитар дүжүрүп
алыр дээр, ынаар үпү бар
чыткан анык эрге эргилер
кеден.

— Хоюлап каан чыгы ыш-
кажыл. Ким ынаар үн аар
боор — дээр, Орлан-кыс
Элиб-оолдун өй колдуулап ту-
тулуп алган. Оон удаас до-
раа техникумун сүртүл-
дээр. — Частын дүшкөн-биле
силерге байыр чедирерин!
Шайгалаларга ына-ла чедер
бис — дийип, оларын мыр-
най-ла чыгы бажы эргилер.

Амдыралын чырык хуу
кажыгында артык кылар
хайыган чөсө болуун чы-
гыр хөргөдөр каан каан,
аас дээрде хүлүмзүрүп турган.

М. ДОРЖУ.

ССРЭ-НИН «КЫЗЫЛ ДЕПТЕРИНДЕ»

ССРЭ-де дийр амытанынын болгаш үнүштерини
ховар база чидер деп барган хөргөдөрүн Кызыл но-
музда кирген. Тыванын дөмөгүмчө шаанза турган
аза ам-даа бар дийр амытанын.

ЧИДЕР ЧЕТКЕН
АМЫТАННАР

Азиянын хем кунузуу —
Тывада Бин-Хем бажында
Азас хөлдү камталалдыг че-
риле бар. Кунузуу айнаары
1922 чылдан бээр кайда-лаа
чорудуптур.

ХОВАР АМЫТАННАР

Беш салаалык бөсөк ала-
галы — бистинде Тыва сый-
лы муруну электеринде бар.
Өлүрүп чорудуптур.

Кызыл бөрү-Тывада Тавы-
ты сыйлыда болгаш Барыш
Савинин чон талында — Ус-
кемниң дөмөгүмчө база
эсче-даа чөргөдөр бар. Өлүрү-
п чорудуптур.

Мамы — Каа-Хемини чам-
тык черлеринде бар. Бөсөк
чыгарла маманын кейин
чылдык-ла 250 чедир белектер

КИЖИ БОЛГАШ БОЙДУС

Келген тудум эвээрер оор.
Ол — куштарын эйне ховар
хөргөдөр. Хөмөгүн Улут-Хөм-
өгө кирген акылдап Ус ак-
сылга чедир дөмөгүмчө, кы-
жын Элиб-оол хөмөгө, Хайра-
кан даанга ында-хаа алаа
таавыжып болур. Оон алында
Тавы сыйлыга улаар, Чөвө-
Тыва белектеринде база

чурттап турар болгаш дег.
РСФСР-ниң болгаш Казах
ССР-ниң Анычар хоойлук-
дугаа-биле камталган.

Ол ышкыш даурия дуруу-
аа, кара дуруу, чараш тогуу
база чидер бар чыдар куштар-
га хамааржып болган бистин
республиканын чамалык чер-
леринде таавыжылар. Олар-
ны өлүрүп чоразан.

А кара шиле биле тогуу
ССРЭ-ниң аяк-шү аймаанын
ховар куштарын саянда
кирп турар болгаш өлүрүп
чорудуптур.

Дээрин (чээрин) — амгы
үде база чидип бар чыдар.
Тыва АССР-ниң муруну ке-
ээндө, Тавы сыйлыны муру-
ну талында Тес-Хеминиң
болгаш Ус-Хөлдүң ыгы-
лаштарында ында-хаа тава-
рыжылар. 1933 чылдан бээр
чээриниң анычарын чоразан.

ЧИДЕР ДЕП БАРГАН
КУШТАР

Даг казы — саны улам-на
эвээрер оор. Бистинде чүлө
Монгуш-Тайгага бар. РСФСР-
де оон анычарын чоразан.
Атай улары — саны чыл

Швейцарияда Чориха деп зоопаркта ирбиш деп ховар эм-
танын талу нөстүп келген. Ол 4,4 кг аякылыг чаш амы-
танын өсө «агы-дуулазы»-биле кады зоология саднын
аймакчалыгы дөмөгүмчө хайгаларга алган.

СЭТА-ның фотоаппараты.

ЧАНЫП КЕЛГЕН

Вера биле Надя бир-ле ке-
жэ сандык чанып кел чор-
даш, арыг чанында хараган
эрзизин болган огуу тил
аалылар.

— Бо «Юнгунгашты» дүг
ол амытанында тил алы-
дыр.

— Хараган — дөмөгүмчө хоруу
берген чыдар.

— Адырам, Наз! Узе кир-
бе.

— Чүз-даа болза, Вера улуг
кижи баштай чугаалап бер-
син. Надя сен узе кирбеси
дында. А оон соонда чугаа-
лаар сен.

— Арыг кыды-биле кел чо-
рааш — деп, Вера чугаалаан.
— Чудурук ышкы бөксө бо-
ра чүсө хараган даулаа чы-
ганыл эскердин. Кодам огуу
болду. Шинчөөс хоруу берген
чыдар.

— Мен база көрүп каан мен
теп. Надя улаштыр хөргөдөр.
— Дүгү хөргө, суйбаарга чы-
бырал турар чүсө-дир. Кижиги
ден кортпас. Бичинин көрү-
п даан.

Урууларын чугаалаан амы-
тан дооскаш, агазы алач сө-
лүндө мында дээр:

Бичин, чараш-лаа кодан-
чыгыш-тыр. Ичинден аа бер-
ген боор, хөмөгүмчө. Ужуру
болза, чөсө чыткан ан огу-
лаа дээр болбас ужурулу
чүсө болгай. Ону мен азырап
өстүрүп алдыр. Бир-тээ аска
өсчүс каган чүсө болганда,
бо кодан огуун эгелетиптер
эи бооп-тур. Алаа чыткан

ра дүшкөн, дүмөгүмчө тай-
гарын дарабылалы, чымыр-
гыш, ынаар алаачыг кире
кааган соонда, чүлө бора
чөк үткен көстүр болган.

Бичин коданчыгышты «Кой-
гунак» деп алап алган.

Алашкылар ол дораан-на
Койгунакка ижер сүтү бичин
тавакка куткаш, хааржак иш-
тинге салган. Дааштын хөргө
чанында көк ситен чугаа-
жып берген.

Койгунак-даа ынаар-ла
өзү, манаш эгелээр-дир
эвээр. Вера биле Надя у-
башкылар эртен сандык чо-
руу мурунунда-ла Койгуна-
кка сүт ижерип, чаа көк ситен
чүзүп каан боор. Кежэ
сандык колгөш, баа-лаа Кой-
гунакка чөмөгөр, ажаар. А
суббота, таут-хуна шүт-ла
Койгунак-биле бержир.

Час, чат эркен. Күс апар-
ган. Оон чер кырып хар эи-
чөс-биле шүткөдөн. Койгу-
нак шынал-ла «булут кодан
болган. Койгунак уруулар-биле
ойнап, ол-бо билал манаш-
лыгга алажак мыак, оларын
соондан салып чоруп каар.
Ыналаажок болуу холга ту-
дул, суйбаарын «чөвчөөр».

Чотум-на Койгунактын өм-
диралынын ийги чанынын эге-
нине, чер каргалалал, хар
эрин чымырда, оон-биле бичи-
лине таавыжыла болган чүсө-
ло.

Чазын бир эртен Вера биле
Надя Койгунактын чөмөгөр
агай баарга, огуу чымырла

РАССКАЗ

чок болган. Ол дутайн уруу-
лар азынана амычаларга,
огуу мында дээр.

— Силер сандык чоруту-
нар, урууларым. Мен ынаар,
ажал-хөргө алап каан, ону
сүргүзгөн көр мен.

Койгунак ынаар-ла эл-
етин-биле чикте. Ачы-оолду
бажын суурун мырнын
арыкка кирген булуңунга тур-
ган. Хөргөмчө кези, бичи
арыгын ийиригын аразы-
биле эркен. Оон бичин-ле
айылаарга, шырарга ары. Оон
иштинге, оо-оон, манаш-ла-
лаа, хымырлы дүг үнүп тур-
ду. Ынаар кижиги баары бер-
ген.

Ачы-оол урууларын Кой-
гунакка улап бөрү дээр, арыг
иштин ол-бо ле кези шаанза
кирген. Ол арыг кодангыч ка-
лар. Ында каратыр эрип ка-
ган кодан коопалары эидер.

Койгунак не чок барган
мында. Вера биле Надяны
өстүрүп алган Койгунакка
хоомалык, хараалазын чүг
дээр!

Чазын хар көчүс эрип, чер
шүт карарып калганда, апрель
тоңчулуге, Ачы-оол иткен
аалын Остут-Арыга алап чо-
рааш, оо-оон кылар мытар
ушкан, шырар чыраа үнүп
бичин оймак кыдыны кел-
ген, амычалал турарга, оон-
бир-ле амытаннар курап, о-
гон, каткан бурун шырар-
дыр манашкан турган. Ынаар
Ачы-оолду сандык Кой-
гунак көчүс кирбиз, а чикте

Күскелер-биле демисел

Япониянын наймычалынын
өрт ширерлер күскелер-биле
иштинге демиселди эгелээр.
Инда ширер күскелериниң
өрт амытан ширер тур-
гун тодорган соонда дүшкөн
аалыган. Тоңдо электер
шүтүрүп күскелериниң тур-
гунден, кайдыгыла оон ула-
дынын ширер шүтүрүпканын

дун хөй өрт болуп турар
дээр амытанын бажыг
каан.

Ам хоорайнын эрге-чөм-
галар күскелер-биле демисел
иштинге дун хөй амытан
ажылап турар. Ынаа-ла-да
ол хараган электер ам-да
ишлеке эгелээр.

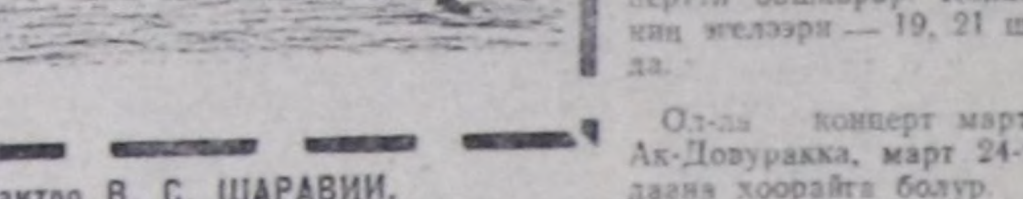
Дельтаплан-самолёт

Кызыл ССР-де «Дамбула-
туду» трестин септелес-ке-
жиги заводун тогары
Александр Петин моторлу
дельтаплан чыгарып кылган.
Оон «Дамбула» деп
аалаан. Оон-ла 150 катал
дээр уруу икен.

«Дамбула» 2000 метр че-
дир бөсүп болган шакта 60
километр дүрөс, ужуш ий-
дөөр. Оон иштин дөмөгүмчө 55

килограмм, чалгынынын эри-
ниг төс метр ажа, чидири-
ниң ишкери 350 куб сантиметр.
Ужуш үнерге, 15-20
метр манаш, а тогары
онна метр чечир. «Дамбула-
жыкты» чызып калды, «Зано-
роженке» чүдүрүп ал болур.
Оон эгелээр чүлө чартыс
нак негелетер.

ЧУРУНГА: моторлу дель-
таплан «Дамбула».

Редактор В. С. ШАРАВИН.